

Hernádi Ilona – Könczei György

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szexualitás, anyaság, fogyatékos női testek

A feminista fogyatékoságtudomány első hazai kutatási eredményei

„A kimondhatóság visszahadja a néma formák mögé rejtőző biztonságot, a világi gyónás örömeit.”

(Hernádi Gyula)

Bevezetés

Tanulmányunk a testi fogyatékosággal élő nők helyzetével foglalkozik, magyar kontextusban. Vizsgálati eredményeink empirikus alapját Hernádi Ilona narratív interjúi képezik. Ezek, rövidre fogott elméleti alapot követően, – amint az a jelen elemzés végére érve az olvasó számára is világossá válik –, egy konkrét narratíva új típusú, rizomatikus rekonstrukciójához vezetnek.

A narratív vizsgálódás elé

Néhány megdöbbentő adat

Az ENSZ 2008-ban publikált statisztikai adatai megmutatják, hogy a fogyatékoság meglepően széles kört, a világon hozzávetőleg 650 millió, Európában 60 millió embert élethelyzetükben érintő összefüggés, amely összetett ok-okozati kapcsolatban áll számos társadalmi, gazdasági, kulturális tényezővel (úgy mint társadalmi rétegződéssel, elnyomással, természeti katasztrófákkal, szegénységgel, háborúkkal, intenzív kulturális gyakorlatokkal stb.).

Az Egészségügyi Világszervezet becslései szerint körülbelül 325 millió nő él fogyatékosággal a világon (WHO 2011), s ők a társadalmi

elismerés hiányának szinte minden formáját megtapasztalják életük során. Csupán 1%-uk tud írni-olvasni (UN 2011), kevesebb, mint 25%-uk van jelen a munkaerőpiacon, a fogyatékossgal élő nők és férfiak keresete közötti különbség 39% (ILO 2007), évente 20 millió nő lesz fogyatékos a terhesség és a szülés következtében, és becslést alapján világszerte eddig 130 millió nő szenvedte el a fogyatékossgot előidéző nemiszerv-csonkítást (UNIFEM 2005).

Magyarországon az 577.000 fogyatékossgal élő személy tekintélyes hányada: 294.138 fő nő. Ennek ellenére nem található „utalás egyetlen jogi szabályozásban sem a fogyatékossgal élő nőkre vonatkozóan... A fogyatékossgal élő nők a magyar jogi szabályozásban láthatatlanok.” (SINOSZ; MDAC; FESZT 197). Nem állnak rendelkezésre a fogyatékossgal élő nőkre vonatkozó konkrét mért adatok, s a jogrend nem ismeri az interszekcionalitást, azaz a többszörös hátrányos megkülönböztetés fogalmát.

A fogyatékossgal élő nők etnikum, osztály, vallás, kor, szexuális preferencia szerint sokszorosán összetett csoportot alkotnak, amely különféle nőket és az ő sokféle identitásaikat foglalja magába. A szakirodalomban vita tárgyát képezi, hogy mik a csoporttá formálódás elemei. Kérdéses tehát, hogy beszélhetünk-e a fogyatékossgal élő nők csoportjáról, tapasztalásaik, perspektíváik egyetemességéről. Ugyanakkor a társadalmilag előírt reprodukív szerep, s az elnyomatás élményének megtapasztalása számottevő jelentőségű csoportformáló elemekként tárulnak elénk.

A fogyatékos testbe zártság

A fogyatékossgal élő nőket a normatív testhez viszonyítva értelmezik, és testbe zárják. Olyan elvárások alapján ítélik meg őket, amelyeknek nem képesek megfelelni. A többségi társadalom férfi illetve nő tagjai egyaránt úgy vélik, hogy a fogyatékossgal élő nők nem rendelkeznek a hagyományosan elgondolt nőiség fő attribútumaival. Nem felelnek meg a külső megjelenés normáinak, a szépségelvárásoknak, hiszen *a szépséget és az érzékiséget* a mai magyar közbeszéd *az egészséghez, a fiatalághoz, a testi tökéletességhez* köti. Ez az előítélet a testi fogyatékossgal élő nőkkel szemben a legerősebb, őket gondolják legkevésbé nőiesnek. Abból az előfeltevésből sarjad társadalmi láthatatlanságuk, leértékelésük, hogy testük aszexuális és nőietlen, ráadásul haszontalan is, így nem való az anyaságra sem (Garland-Thomson 89). Következésképpen, létezésük kényszerű bizonyítása érdekében, az érdekérvényesítést lehetővé tevő láthatóságra törekedve, saját manőverezési módokat tesznek magukévá a kulturális hegemonia általi fenyegetettségre, s a másság elutasítására adott válaszként.

A társadalom által felkínált narratív keret kényszere folytán úgy tűnik, egyelőre meglehetősen korlátozott számú stratégia választható a nőiség meghatározására és (illuzórikus) átélésére. A fogyatékoság elrejtése, a *menekülés az elutasított testtől* (Wendell 2010) kényszerű megfelelés a társadalmi előírásoknak, követelményeknek. A nőiessé váláshoz átlagosnak, *normálisnak* kell mutatkozni. Azokkal szemben pedig, akik az uralkodó társadalmi (nemi) normáknak mégsem tudnak megfelelni, mert másságuk jelei túlon túl szembetűnőek, az a kulturális elvárás fogalmazódik meg, hogy nőiségüket rejtteniük kell, hiszen nem teljes értékűek, nem is nők, egyszerűen csak fogyatékosok. Interiorizálván a lealacsonyítást, negatív képet alakítanak ki önmagukról. Ebben jelentős szerepe van az úgynevezett ép többség tekintetének. Tükör ez, amelyből a Másság pozíciójába kényszerítettek újraalkotják saját magukat.

Rögös az útja egy fogyatékosaggal élő nőnek, míg reális önértékelése kialakulhat, s létrehívhatja önmagában „saját képét a tükrök határtalan játékában” (Foucault 6).

A feminista fogyatékoságtudomány látásmódja

A feminista fogyatékoságtudomány kulcskérdéseket vizsgál: vajon az előítéletes, patriarchális, fogyatékoságot elutasító, a női testet idealizáló és tárgyiasító társadalmi-kulturális térben létre jön-e az autonóm, cselekvő, önmagát szabadon meghatározó női szubjektum? Miként ragadható meg a férfiaság és a nőiesség, mint kulturális konstrukció? A kulturális narratívák, a társadalmi intézmények hogyan alakítják a fogyatékosaggal élő nők életét: minek a hatására alakul önazonosságuk? Foucault-i értelemben a mindennapi mikropolitikai gyakorlatokban miként teremthetnek meg olyan politikai terek, amelyekben önmaguk, tapasztalataik artikulálhatók? Vagyis a hatalom, a tudás és az ellenállás hálózatában miként jönnek létre új, alternatív szubjektumpozíciók? A feminista fogyatékoságtudomány „a Nő történelmi lényegének stratégiai átgondolására készítet egy olyan történelmi időben, amikor az elveszítette szubsztanciális egységét” (Braidotti 2007, 63).

A poszt-strukturalista, posztmodern feminista elméletek tették lehetővé a fogyatékoságtudományon belül a kritikai elméletalkotás térnyerését, kiszélesedését (Morris 1991; Wendell 1996; Thomas 1999; Garland-Thomson 2002; Shildrick 2009; Campbell 2009; Titchkosky & Michalko 2010; Meekoscha 2012). Kritika érte a fogyatékoságról való bináris gondolkodást, amely szigorú különbséget tett a sérültség (funkcionális korlátozottság) és a fogyatékoság (társadalmi diszkrimináció) között. A fogyatékoság holisztikus megközelítése került előtérbe, amely a fogyatékoságot a biológia és a társadalom, az ágens és a struktúra átfedési pontjaként értelmezi. (Shakespeare & Watson 2001, 23). A normalitás

fogalmának megkérdőjelezése, valamint az én és a Másik közötti bináris felosztás dekonstruálása folytán újragondolásra került egy sor, magától értetődőnek vett terminus és képzettársítás: a hamis univerzalizmusé, az ismeret és a tudás alanyát és tárgyát képező ésszerű ember, automatikusan a fehér, heteroszexuális, ép testű, tulajdonnal rendelkező férfi mivolttal/identitással való azonosítása. Megjelent az interszekcionalitás problematikája: a halmazotlan hátrányos helyzet elmélete, valamint a sokszoros különbözőség (csoportok közötti, csoporton belüli, egyéni belüli) elismertetésének szükségessége; s lehetővé vált, hogy diskurzus alakuljon ki más emancipatív elméletekkel (pl. a queer vagy a rassz kérdéseinek kritikai kutatásával). Fontos új aspektus a test, illetve a megtestesülés társadalmi keretben történő vizsgálata, a poszthumán perspektíva beemelése: a test és a gép közötti határ elmosódásának vizsgálata.

A feminista fogyatékoságtudomány tehát a szubjektum pilléreinek gondolati újraalkotásával foglalkozik, hogy újradefiniálhassa a maskulint és a feminint, a férfit és a nőt, miközben hangsúlyozza, hogy nem létezik természetes férfiasság és nőiesség. A fogyatékoságot olyan fogalmi rendszerben szólítja meg, amelyben az identitás fogalmát felváltja a *becoming*, a valamivé válás változó, fluid fogalma. A fogyatékos női szubjektum e megközelítése elveti a nő monolit esszencia-jellegét. Ezzel aláássa a fogyatékos nőkkel kapcsolatos negatív sztereotípiák és előítéletek fennmaradását szolgáló társadalmi és hatalmi struktúrákat. Az identitáspolitikán túllépve politikai diskurzust provokál, hogy megváltoztassa a fogyatékos női szubjektumot megkonstruáló társadalmi kódokat.

A szubjektivitás elemzése tehát a hatalom és a szubjektummá válás folyamatának együttlétezésében valósul meg, s arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként nyeri el tartalmait a férfiasság és a nőiesség, a hatalom helyszínei és a reprezentációk és képzetek összességének függvényében (Braidotti 2007). Elvetve mind a medikális, mind a morális modell szemléletét, a fogyatékoságot társadalmi térbe helyezve, azt pozitív különbségként kezeli. A szubjektivitás elemzése ekként a fogyatékos létezés, új tudást generáló, értékes emberi tapasztalásként értelmezi. A társadalmi, gazdasági működési módok, a kulturális kontextus, a hatalmi dinamikák feltárása révén a fogyatékoság már nem egyéni meg-nem-felelést, szerencsétlenséget jelent. Hatalmi viszonyrendszerként mutatkozik, amely komplex – gazdasági, kulturális, politikai, pszichológiai és gender – aspektusok tengelypontjában áll (Corker & Shakespeare 2002).

A fogyatékoságtudomány és a feminista kritikai gondolkodás egybeolvadása tisztábbá tette a társadalmi nem, a hatalom és a fogyatékoság látását. A fogyatékoságtudomány kiegészíti a hagyományos feminista

megközelítést, amely figyelmen kívül hagyta a fogyatékossgal élő nők helyzetét. Amikor a feministák az önmeghatározás és a hatalomba kerülés lehetőségének terepeként a női megtestesülésről gondolkodnak, akkor a függetlenséget, a kompetenciát, az örömet és az erőt hangsúlyozzák. Miközben a női megtestesülés felszabadító jellegét erősítik, nem veszik figyelembe, hogy ezzel máris leértékelték azon fogyatékos testeket, amelyek fájdalmat, függőséget, szenvedést is hordoznak. E gazdagodó szemléletnek pl. a prenatális ellenőrzés, a reprodukcióhoz való jog, a sterilizálás, az abortusz és a szülőség újszerű módon látása is része.

A képzeletbeli intézmények a hatalom helyszínei, ugyanakkor a képzetek és reprezentációk repertoárjait is képezik. A maszkulinitás és a femininitás intézményein kívül még számos más intézmény is jelen van a modern társadalmakban, amelyek ellenőriznek és kordába zárnak, egyszersmind fel is szabadítanak. Önmagunk megteremtésének helyei is ezek. Ilyen például az anyaság intézménye, a nőiség egyik legérzékenyebb eleme. Az anyákat a patriarchátus általános szervezőinek tartják, a nemzet újrateremtőinek. Az anyaság ilyenformán erősen átpolitizált terület, amely miközben a nők testhez kötöttségét, biológiai szintű meghatározottságát erősíti, az önmeghatározás és a hatalomba kerülés lehetőségét is felkínálja (Kristeva 1997; Braidotti 2011; Lewiecki & Cellio 2011).

A fogyatékossgal élő nők nőiségének leértékelése nemcsak abban fejeződik ki, hogy a társadalom megtagadja tőlük az anyaság lehetőségét. Inkompetensekként és segítségre szorulókként, a gondoskodás passzív alanyaiként jelennek meg, olyanokként, akik képtelenek a tradicionális női szerepeknek megfelelni (Garland-Thomson 2002, Morris 2001). Tehetetlenek, haszontalanok és alsóbb rendűek. Szexualitásukat, reprodukciójukat a társadalom a deviancia birodalmába száműzi, mert potenciális termékenységük a normák elleni fenyegetésként, társadalmi kockázatként jelenik meg (Shildrick 2009). Miközben nemzetközi szintű jogszabályok kifejezetten tiltják a kényszersterilizálást, a mai napig a világ számos országában élnek olyan fogyatékossgal élő lányok és asszonyok, akiken különböző indokokkal (terhesség-megelőzés, menstruációs rendellenesség) elvégzik e beavatkozást. A magyar egészségügyi törvény bár a tájékoztatáson alapuló beleegyezést megköveteli, egészségügyi okokra hivatkozva lehetővé teszi a beavatkozást. Magyarországon a leginkább veszélyeztetettek a gondnokság alatt álló értelmi sérült, illetve halmozottan fogyatékos nők, akik nagy létszámú bentlakásos intézményekben élnek (Verdes 2012).

Szükségessé vált ezért a szülőség definíciójának újraértelmezése, abból a felismerésből kiindulva, hogy az autonóm, egységes, rendezett, komplett, önfenntartó szubjektum létezése mítosz csupán. Kiszolgáltatott,

sérülékeny, támogatásra szoruló, kölcsönösen függő lények vagyunk, így a szülői képesség sem alapulhat csupán a testi kondíciókon.

Vajon a genetikai szűrések elterjedése, a fogyatékos magzatok abortálásának kényszere értelmezhetőek-e az eugenika ideológiájának megjelenéseként? Tremain szerint (2006, 36) a prenatális szűrési technikák az anya és a magzat teste fölötti hatalomgyakorlás eszközei is. Az átvilágítás, a láthatóság lehetővé teszi a megfigyelést, amelynek következtében orvosi paraméterek szerint leírhatóvá, kategorizálhatóvá, s egyúttal fegyelmezhetővé válik a magzat teste. Az átvilágító technikák használatának szilárdnak tűnő, és megkérdőjelezhetetlennek vélt ideológiai alapja a hibás létezés kiküszöbölése, a választás szabadságának növelése, az életminőség javítása. Ugyanakkor többen (Hughes 2007; Davis 1995; Hubbard 1990) új eugenikai korszakot vizionálnak, mondván, hogy e praxisok segítségével dől el, hogy ki érdemes az életre, hogy világunkat ki lakhatja, és ki nem. E technikák óriási szerepet játszanak azokban a folyamatokban, amelyek bizonyos embereket – akiknek a teste a normatív ideált nem közelíti meg – marginalizálnak és érvénytelenítenek azzal, hogy teherként, fenyegetésként és idegenként, életre nem érdemesként állítanak be.

Sandel (26) egyenesen „Prométheuszi aspirációnak” nevezi az eugenikai logikát, az ellenőrzés, normalizálás mindenek feletti akarását, amely arra törekszik, hogy újraterejtse a természetet, s benne magát az embert is. Magunk arra a következtetésre jutottunk, hogy a szelektív abortusz, a génmanipuláció, a prenatális szűrések alkalmazásának kiterjesztése erősen eltávolít attól, hogy a fogyatékossgot, társadalmi értéket generáló emberi különbözőségként érthessük meg.

Narratív biográfia

Csak a Másik tekintetében ismerhetjük meg önmagunkat. Az egymásra utaltság eme nyilvánvalósága a kölcsönösség, az átjárhatóság biztonságának élményét erősíti. De vajon az oldások és kötések sokszor áthatolhatatlan sűrűjében hogyan konstruáljuk meg azt a képet, amelyben a hitelesség döntő fontosságot kap, s amelyben ismerni véljük a Másikat, s rajta keresztül önmagunkat is? És vajon valóban hiteles-e az a kép? Belting (2005) azt kérdezi, vajon valóban szüntelenül csupán csak azt fürkesszük-e a képen, amit látni akarunk? Csak akkor hiszünk-e a látottaknak, ha az igazolja a vele kapcsolatos elképzeléseinket?

Vajon hogyan láthatunk, láttathatunk hitelesen, amikor olyan hosszú története van már a fogyatékossg elrejtésének, társadalmi láthatatlanságának? Nos, a láttatás, illetve a látottság egyik formája – paradox módon – éppen a hallhatóság. A feminista fogyatékossgtudomány egyik legfőbb célja, hogy a fogyatékossg újraértelmezése során a fogyatékossgról

alkotott képünket uraló domináns kulturális narratívákat módosítsa (Garland-Thomson 2002; Campbell 2009; Goodley 2011). Az elnyomó narratívákat kritikai elemzésnek veti alá, miközben a fogyatékoság megélt tapasztalásának narratív reprezentációit mutatja fel. Frank (1995) a narratívát a produktivitás forrásának tekinti, s azt állítja, ha valaki a saját fogyatékoságtörténetének szerzője, az a narratíva gyógyító erejét használja úgy, hogy a történetmondással sorsát tapasztalássá szelídíti. Értelmezésében a narratívák a társadalmi kirekesztés ellenében működnek: társadalomkritikai stratégiaként is felfoghatóak, amelyben az uralkodó kultúra által figyelmen kívül hagyott fogyatékosági történetek diszkurzív tereket hoznak létre, ahol az egyéni élettörténeten túl hozzáférhetővé válnak az elnyomás, az elfogadás, a kitaszíttottság kérdései is. Couser (2005) a fogyatékosági önéletrajzi narratívákat az emberi jogi mozgalom kulturális manifesztációjaként fogja fel: önkifejeződésnek, politikai és mimetikus cselekvésnek is egyben.

A történetekbe bebeszületünk, történeteket mesélünk, olvasunk, tanulunk. Magunk is elbeszélökké válunk a legkülönbözőbb élethelyzetekben, köznapi kapcsolataink során, a bennünket körülvevő szövegek sokaságában, akár elmondói, akár hallgatói vagy olvasói vagyunk az elbeszéléseknek.

(Thomka 11)

A fogyatékosággal élő emberek történeteik elmesélésével hangot adnak egy olyan tapasztalatnak, amelyet az orvostudományi narratíva nem tud leírni, mert az orvosi interpretáció csupán adatok halmazává redukálja azokat (Frank 17).

A fogyatékoság-narratíva új tudást hoz létre: a testi tapasztalatokat releváns ismeretforrásokként kezeli. A narratív biografikus elemzés segítségével pontosabban megérthetjük a fogyatékoság megélt női tapasztalatát. A női létélmény rekonstrukciója által pedig betekintést nyerhetünk azon technikákba, amelyekkel a megkérdezettek megteremtik önmagukat. Az egyéni élettörténet-elbeszélés individuális, saját, specifikus és egyedülálló, ám kulturális, történelmi, társadalmi és politikai horizonton is mozog (Kovács 2008).

Egy narratíva

Én... nem is tudom..., hogy én most a normális emberek közé számítok, vagy a nem normálisok közé[1]. Dolgozom, autót vezetek, gyereket nevelek... sportolok... szóval mindent úgy csinálok, mint egy normális, két lábon járó ember, csak egy kicsit nehezebben. Szóval, nem egy kétperces dolog, hogy én kimegyek az autóhoz, és beülök, hanem mondjuk egy tíz perces. Vagy nem kopogok a körömcipőmmel, hanem éppen tekerem a

kerekeimet a kerekesszékkal, és akkor kicsit nyikorog...[3] Folyamatosan bizonyítani kell a környezetünk fele, sok mindent. Hogy... hogy élek, hogy... ugyanolyan vagyok... Az a szerencse, hogy... mindenféle helyzetet valamilyen szinten, ha küzdelmek árán, vagy lelki megpróbáltatások árán is, de el tudtam fogadni, és le tudtam kezelni. Szerencsés vagyok ilyen szempontból, azt gondolom. Erős az akaratom, az idegrendszerem... bár az egy kicsit elkopott már az évek alatt.[2] Hát, régen szoktam mondani, hogy néha szabadságra mennék magamtól.[3]

Otthon nem nagyon hitték el, hogy önállóan tudnék bármit is kezdeni az életben. [9] Mert... mindig azt mondták, kicsinek is... jaj szegény gyerek, de kár érte, olyan szép! [7]

Mint egyetlen gyermeke a szülőknek, és ráadásul beteg gyermek, hát akkor... óvjuk még a széltől is, meg mindentől és pátyolgassuk, tutyulgassuk, és... hát ezt... ezt én nagyon megszenvedtem, amikor... amikor kirepültem otthonról.[5] Mindig... azt mondta az anyukám, hogy... hogy éljem az életemet úgy, ahogy szeretném, de... kudarcok jönnek és... fognak kudarcok érni. Már annyit mondták a kudarcot kiskorom óta, hogy lehet, hogy észre se fogom venni, hogy mi az a kudarc? (nevet) [7] Én mindig optimista voltam, ő meg mindig a sötét jövőmről beszélt, hogy jaj, majd mi lesz veled, ha így meg úgy. Ilyen környezetben éltem. Én ebből mindig is ki akartam törni, én ezzel sose értettem egyet, hogy nekem sötét a jövőm, miért lenne sötét? [9]

Próbáltak azon lenni, hogy... az orvostudományak köszönhetően operációkon keresztül olyan állapotra... segíteni, hogy a későbbiekben legalább a hétköznapijaimat valamilyen... szempontból... ugye helyrehozni. Mondhatni azt, hogy először úgy kísérleteztek. Szóval ezek a dolgok azért az életnek nem voltak egy... hú, de boldogító élményei, de viszont arra gondoltam mindig, hogy ez csak jobb lehet...[5]. Nem tudtam, hogy... most esetleg meggyógyulok... Én szerettem volna, szóval két évig ott volt a remény, de mindig ott volt: és ha mégse? Akkor mi lesz? És ez a kettősség... ez a bizonytalanság, meg ez a szomorúság, ez a fájdalom, ez mindig ott volt... akkor. (sóhajt) Hát, két év után már... már aztán... már nem ez volt a fontos. Két év után már... már az volt a fontos, hogy minél többet elérjek. Hogy ne az legyen, hogy most itt várom a csodát, a négy fal között, hanem csináljunk végre valamit [3]... Legalábbis egy fogyatékos számára szerintem elérkezik az az időpont, amikor nem tudja igazán magát hova helyezni, hogy megnézik, megjegyzést tesznek rá... és... és van egy időszak, amikor úgy érzi az ember, hogy vagy beszorulok, bevonulok a négy fal közé és nem megyek ki, vagy pedig fölállalok. Tehát... el kellett fogadtatnom saját magammal, hogy ez egy életre való dolog, és hogy ha én úgy állok az emberekhez, a gyerekekhez, hogy ezt ők megértsék, akkor ebből nem lesz probléma tovább. [5]

Én integrált iskolába, tehát egészséges gyerekek közé jártam. Ott nagyon jól éreztem magam, mindenki épkezláb volt, engem kivéve, és az osztálytársak nagyon konstruktívak voltak, sokat segítettek nekem, elfogadtak olyannak,

amilyen vagyok [2]. Igazából nem éreztették velem azt, hogy mozgássérült vagyok. Szóval... úgy szervezték a programokat, hogy én is el tudjak menni. Osztálytársaim kísérték haza az iskolából, ők voltak velem mindig. [7]. Én voltam az egyedüli, aki bárminemű fogyiséget fel tudott mutatni, de ez annyiban volt hátrány, hogy mondjuk... nem tesiztem.[10]

19 éves fejjel kellett az első igazi döntésemet meghozni, nem tudom hány hónap vívódás után végül is. Úgyhogy, a felnőtté válás... szerintem akkor születtem. Ennek nemrég volt az évfordulója, azóta növeszttem a hajamat. Mindig akartam, hogy hosszú hajam legyen, és akkor nem engedték, mert jaj, nem tudom megfésülni magamnak. Régen is, mindig csodáltam a szép hosszú hajú nőket... a sampon reklámban, és akkor úgy dobálták a hajukat össze-vissza (nevet)... Tehát a hosszú haj, az számomra simán a nőiesség egyik fontos kelléke, eszköze... amikor ki van mosva, frissen ki van bontva, akkor az nagyon szép. Magamnak is szoktam néha így simogatni, hogy jaj, milyen szép... Egyébként régen göndör hajra vágytam, de az nem adatott meg, viszont a férjemnek ilyen bongyor, és akkor... azt szoktam mondani, hogy hát, most már egyek vagyunk, akkor a te hajad az enyém is, és akkor így beletúrok, és elképzelem, hogy az az én hajam. Végül is az én hajam! Tehát, hogy már ő az enyém, akkor a haja is az enyém. (nevet). Göndör hajam is van, sima is, rövid is, hosszú is, mindenféle van. (nevet) [9]

A szüleim féltése, tiltakozása ellenére elmentem Budapestre azIntézetbe. Puff be 120 nyomi közé, el tudod képzelni? Jéééézusom, egyik nyomibb, mint a másik! Soha életemben nem láttam én annyi nyomorúságot, annyi elesettséget, ami utólag kiderült, hogy abszolút nem volt az. Tehát azt én csak akkor hittem.[1]...

Akkor bekerültem egy közösségbe..., ahol az embert megtaníjták evvel az állapottal együtt élni, ezt el kell fogadni, fel kell dolgozni..., küzdeni kell érte, hogy fel tudjam húzni a nadrágomat... Az első próbálkozások fél órásként voltak. Hogy felvegyem a cipőmet, lehet, hogy egy délelőtt próbálkoztam vele.[3] Megtanultam nagyon sok önállóságot, különböző technikával kitaláltam, hogy hogyan tudjam felhúzni a fehérneműt, a nadrágot, tehát ott tényleg rákényszerítettek arra, hogy ha kell, akkor két óra hosszáig is kínlódjak azzal a ruhadarabbal...Ott szombatvasárnaponként nekünk kellett takarítani. Ők nem foglalkoztak azzal, hogy, most, neked bajod van. Na és? Oldd meg! Találd ki, hogy hogyan tudod megcsinálni [5]...Bekerültem egy ilyen közösségbe, ahol aztán... mások szerint is, meg szerintem is talpraesetten tudtam viselkedni.[2] És... és onnantól kezdve koncertek, bulik... minden. Csak hát ugye mindig 10-re vissza kellett érni, mert 10-kor kapuzárás pánik tört ki a portáson és bezárt mindent... tehát ez egy intézményi szabályrendszer, és akkor hát így 10-ig volt időnk. És akkor ott is mentek az ismerkedések, haverok. Ezek csak ilyen flörtök voltak, csak úgy a... azért mondjuk a... a... a női mivoltomba vetett, vagy már nem vetett önbizalmamat, azt azért elég rendesen ez visszahozta. Meg, hogy nem számított... meg hogy nem voltam

csodabogár, hanem... hanem érdekes voltam, de nem csodabogár. Mert a csodabogarat, azt így megpiszkálja az ember, egy picit megnézi minden oldalról, és csá. Ami érdekes, azután meg érdeklődnek. Tehát ott azért van egy aktív kommunikáció része a dolognak, és ez nagyon tetszett [10]....

Minden lány arról álmódott, hogy egy csodálatos fiatal, kigyúrt, fekete, kék szemű lesz majd a párja, és jön majd fehér lovon, a mi körünkben se volt ez másképp, mint az ép fiatal lányoknál. Na, és pontosan azért, hogy ezek a próbálkozások létrejöjjenek, nagyon fontos volt, hogy ami normális... és esetleg szép is rajtunk, azt még jobban kiemelni. És akkor eljött egy olyan időszak, amikor az ember azt mondta... ez már ugye egy pár évvel később, hogy... nem érdekel, mindenki azt gondol, amit akar, én vagyok én, elfogadom saját magam, én ilyen vagyok, a hibáimat is el kell fogadni, a testi problémámat is el kell fogadni, akinek ez nem tetszik, az nem néz rám. [6] Nem tetszik, akkor nézzél amarra, kész. Én így tudok, és oszd be! [10] És próbáltam elfogadni. Hazudnék, hogy teljes mértékben elfogadtam ezt az állapotot, mert...mert ez hülyeség. Ez onnan bizonyosodott be számomra, hogy álmaimban mindig egészséges vagyok. Nincs arcom, de tudom, hogy én vagyok [7]...

Mikor abba a stádiumba érkeztem, hogy szóba jött nálam a szex, a szerelem, a... a... párkapcsolat, akkor már ebben az intézetben éltem, ahol voltak... előttünk is... generációk, akik kihordtak gyerekeket, normál életet éltek, és akkor ott már a... a felfogásunk változott. De féltem tőle. Meg kell, hogy mondjam, még a csóktól is féltem... és hát szét se bírom rakni a lábamat... Ennyi! Így! (nevet) És akkor mondta a szobatársam, hogy ne aggódjál, össze fog jönni, ilyen lazán össze fog jönni, ha... ha ott tartasz... hát igaza lett. (nevet). Megoldódik. Minden megoldódik. Hát, az úgy bele van kódolva rendszeren az emberbe... ettől... ettől... aztán minden ment. Biztos nem tudunk mindent megcsinálni, amit mondjuk egy egészséges pár, de... nagyon sok lehetőség adódik. Úgyhogy ez nem okozott aztán gondot, mint ahogy tényleg kiderült, hogy hát ez megy... működik.(nevet)... működik az emberi fantázia is... és akkor összejön... összejön a dolog, úgyhogy... ez sem okozott gondot... Nem... Nem hiszem, hogy ezek megoldhatatlan nehézséget jelentenének, akár így, akár úgy....[12]

Nagyon sokáig, tényleg, azt kerestem, hogy valaki... komoly... társam legyen, tehát komoly... mindig azt akartam, hogy vegyen el feleségül, tehát hogy... (nevet) mindig... férjet kerestem magamnak, ez volt a fő foglalkozásom (nevet).[9] Volt egy fiú a közösségben, aki nagyon tetszett nekem, meg olybá tűnt, mintha én is tetszenék neki, de nem is tudtam elképzelni azt, hogy... pedig sokat voltunk együtt, és nem tudtam azt elképzelni, hogy én... kellhetnék őneki, így. Én nem is gondoltam arra egyébként, hogy nem mozgássérültséggel lehet esetleg kapcsolatom.[4] Elkezdett foglalkoztatni, hogy én kerekese székesként miért csak kerekese székes pasikra? És hogy ez mennyire meghatározó? És végig néztem a kerekese székes srác haverjaimat. Mindnek ép barátnője volt. S aztán végig néztem a kerekese székes lány barátnőimet, akik nagyon kevesen vannak,

többségüknek nincs párkapcsolatuk, vagy ha van, akkor csak mozgássérült és kevés százalékban van ép pasi mellettük, és akkor én erre kitaláltam egy elméletet. A nőkben megvan az a szociális érzék, ami kell ahhoz, hogy egy kerekese székese fiú mellett sokáig...a szerelem mellett kell ez a szociális érzékenység..., hogy kitartsanak. Plusz a kerekese székese fiúkban van egy olyanfajta megközelítés, hogy én még férfi maradtam és lám, lám egy két lábon járó ép csajt is meg tudok tartani! El tudom tartani, ki tudom elégíteni, és hogy ez teljesen fontos... És akkor az a kevés kerekese székese pasi, aki igazából tetszett nekem, az akkor így ki is esett a körből, hiszen nekik, mind ép barátnők voltak, tehát így rájöttem, hogy akkor én labdába se rúghatok ebben a körben. A többi kerekese székese pasi nem érdekelt, mert nem volt pálya az, hogy otthon ülünk, nem volt pálya, hogy... nem tanulunk, hogy nem járunk ki. Tehát, ha az én érdeklődési köröm az a sport, szeretem a jó bulikat, ez a mai napig megvan, nemtom, szeretek kirándulni. Elég aktív életet élek, és azok a kerekese székese pasik, akikkel ezt meg lehet tenni, azoknak mind van ép barátnőjük, feleségük, élettársuk... Az összes többi meg nem akarja ezeket...[8]

Aztán voltak párkapcsolataim, de.. ha hiszi, ha nem, mindig két lábon járók voltak. Nem voltak mozgássérültek (nevet). És így jött a férjem is....Mert, ha azt mondom, hogy 1.90 magas, kék szemű, fekete hajú, és... csak a szemébe nem szabad belenézni... És én mellette lettem nő. Amikor én el se tudtam képzelni azt, hogy én... szexuálisan lefeküdjek egy egészséggel, és hogy... hogy hát én nem kelhetek, mint nő és... és akkor annyira jó fej volt, hogy azt mondta, hogy de igenis Veca nő vagy...[7] Elsősorban tényleg nem hittem magamban, hogy így kelhetek valakinek, mint nő. [4] És így keltem, ahogy vagyok. És ez annyira jó, hogy nem tettem, soha nem tettem különbséget. Soha, soha nem éreztették velem azt, hogy ha kint vagyok a székéből, akkor mozgássérült vagyok, és nem nő. És amikor azt mondom, hogy... tessék, itt van egy 2 méter magas pasi, és lazán így a hóna alá vág, és ki tudom elégíteni, mint nő. Amiket elveszítettem funkciókat, mint egészséges nő, azok ide mind följönnek. Itt meglesznek azok az erogén zónák. És ha... ha agyilag összpontosítasz arra, hogy például legyen... mert egy gerincsérültnél például van olyan is, hogy azt hiszik, hogy... hogy nem tud élvezni. Nem is élvez, de az agyát, ha összpontosít, annyira tudja stimulálni, mintha megtörténne...[7]

A saját családtagjaim se tudták elképzelni, hogy én valaha is fiúval járjak, hogy énnekem férjem legyen, hogy én nekem gyerekelem lehessen, tehát ők elkönyvelték azt, hogy na, én ottmaradok szépen az ő nyakukon és kész.....A lelegején, úgy a lelegején elhittem azt, amit a környezetem sugallt. Mert nem mondták ők ki. De az valahogy olyan természetes volt, hogy nekem úgysem lesz soha senkim. Veca itt marad a nyakunkon! Én nem éreztem azt az Anyámékon, hogy ők azt elhinnék, hogy én kelhetek egy fiúnak. És még nem is az, hogy tudnék-e gyereket szülni, egyáltalán a szerelemre alkalmas vagyok e? Még nem is ez, hanem hogy kelhetek-e én így, ahogy vagyok bárkinek is? Az én szüleim elképzelni sem tudták,

anyukám, hogy... én ki bírok hordani egy babát. És ő engem féltett, azért akart... lebeszélni[1]... Tehát, ő le akart róla beszélni, azért, merthogy engem féltett, fizikailag. Annyira féltettek abból a szempontból is, hogy esetleg majd valaki véletlenül engem teherbe ejt, és akkor majd a gyereket nekik kell ugye nevelni.[9]... főleg az édesapám.... mert ő... ő rettenetesen féltett engem, tehát a fiúktól is, hogy nehogy valami rossz kalandba keveredjek, vagy valami rossz érjen engem, tehát ettől ő nagyon féltett. [11] De az emberben van egy olyan igény, hogy szeretném megpróbálni, képes vagyok-e rá. Természetesen az egészségügyi körülményeket figyelembe véve. [6] És mikor elmentem az orvoshoz, mondom, nem jött meg, és... és mondom, elvégeztem három tesztet, és azt hiszem, terhes vagyok. Azt hiszed, vagy tudod? Azt egyáltalán meg tudod nekem mondani...., tudod egyáltalán, hogy melyik pasitól vagy terhes? Na, mondom, itt állítsa le magát![7]

Aztán a nőgyógyászom egy tüneményes fiatalember lett, aki kezdettől fogva teljes egyenértékűnek tekintett, nem riadt meg, hozzáteszem, hogy egy fiatal, aki még nem volt elfordítva másfele..., hogy befolyásolható, ő azt mondta, hogy ő lazán végigvisz engem, semmi probléma.[5] Feltettem azt a kérdést, hogy... akkor most mire vigyázzak? Hát azért, hogy mégis... mit tudom én, hát, első gyerek... meg nem tudom, mire kell vigyázni, mégis? (nevet)... Azt mondja: nem betegség ez, növezzük! Na, most, ezt a mondatot úgy mondta, hogy nem ilyen flegmán, vagy nyeglén, hanem sugárzott belőle egy olyan felszabadító erő, a szavai mögött valahogy olyan erő áradt... Én el tudtam neki ezt hinni, valahogy arra vágytam, hogy valaki ezt kimondja. Mert értem annyira aggódtak! És azt mondtam, hogy nem, feleslegesen nem akarok, mert megnyomorítom a gyerekem életét, mert az enyémet majdnem megnyomorították, tehát ezzel a sok aggodalommal, ez rám ül és akkor fú... összenyomom magam, összenyomódom alatta... Szóval, hogy az aggodás az nem visz se előre, se hátra...

Sokat puszilgatom a gyerekeket, meg szeretgetem... Hát, én ezeket tudom nekik adni, és az a legjobb az egészben, hogy már ezt is megtanultam úgy, hogy ami, aki én vagyok, amit tudok adni, azt adjam, és azon meg ne rágódjak, hogy mi az, amit nem tudok adni, mert azzal nem lesz jobb (nevet)... Senki se tökéletes. Adjuk magunkat és az a minden... a gyerekek az a minden...

Tehát, most tök jól érzem így magam a bőrömben, de szerintem annak is köszönhetem tényleg, hogy... folyamatosan ezt az utánam való vágyakozást megtapasztalom. Ha ezt nem tapasztalnám, akkor állandóan ilyen... nem is tudom miben... frászban lennék, hogy de most miért nem, meg miért [9]

Zsoltinál vált például az fontossá, hogy táncoljak. Előtte soha nem volt fontos, hogy táncoljak. Néha eszembe jut, hogy olyan jó lenne hozzá bújni, lassúzni, és akkor erre fogja magát, megpördül, beleül az ölembe, és akkor összesimulunk és táncolunk. És akkor ő a lábával irányítja a kerekesszéket, és akkor nekem tulajdonképpen semmi dolgom nincsen, csak hozzábújni,

mint hogyha állnánk és táncolnánk.[8]...Sok időbe telt, mire azt gondoltam magamról, hogy én is vagyok olyan jó nő és érek annyit, mint egy két lábon járó, de ehhez az kellett, hogy legyen egy olyan partnerem, aki ezt megmutatja [7]...

Ha végig megyünk az utcán kézen fogva, akkor visszafordulnak egyrészt azért, hogy úristen szerencsétlen nő, aztán, hogy szerencsétlen pasi, aztán, hogy mit keres egy ilyen pasi mellett ez a nő? És ezt nem azért mert én kitalálom ezeket a mondatokat, hanem mert lehet hallani! Hogy azt hiszik, hogy nem vesszük észre és mondja a barátnőjének, és fú de jó pasi és mit keres mellette ez a nő?! A Zsolti ezekről nem vesz tudomást, és ő azt mondja,...mindenki gondoljon, amit akar, ha őneki nem lesz jó velem, akkor ő el fog menni. De nem azért fog elmenni, mert fogyi vagyok, hanem azért mert Tóth Veronikával nem jó.[8]

Sokszor azt mondják, hogy na, nekem könnyű... Na, jó, hát én meg azt mondom erre mindig, ha akarod, lefestem úgy az életemet, hogy elsírod magad. Simán meg tudnám csinálni, ha akarnám. (nevet) Ha akarom, így mondom el, ha akarom, úgy mondom, csak fogalmazási stíluson múlik az egész. [9]

Veronika küzdelmes életének inspiráló pozitivitása

Tanulmányunknak nem célja Veronika élettörténetének narratív elemzése (amint ez a későbbiekben kiderül majd: az ismert módokon ez nem is volna lehetséges) – jelzésképpen itt csupán néhány elemét emeljük ki.

Veronika önálló, független nőként úgy meséli el az életét, mint aki legyőzte az akadályokat, elfogadta önmagát, helyzetét, ám a történetmesélés során hamar kitűnik, hogy életének története fogyatékoságának történetével azonos, amelyet mélyen áthat egy nyugalomra nem lelő, beteljesületlen vágyódás a *normalitásra*.

Különös fontosságot nyer elbeszélésében az inkluzív iskola, osztálytársainak segítése, a környezet pozitív hozzáállása.

Miközben az előítéletes és elnyomó kulturális narratívák ellenében fogalmazza újra és újra a nőiesség, az anyaság, a szexualitás élményét, női szubjektivitását, a nőiesség megélésének csúcspontjaként az anyaság, illetve a femininitás és az erotika szétválaszthatatlanságában, a kívánatos, szexi nő szimbólumának – mindez a férfitekintetet hivatott elvarázsolni – fontos szerep jut. A történetben ő, a nő sokszor a vágyaktól determinált férfitekintet tárgyaként, a szépségideál kritériumait a lehető leginkább megközelítve, a hagyományokhoz illeszkedően, csábító, szexuális lényként jelenik meg.

A fogyatékosággal élő embereket ellátó intézményekre jellemzőek saját normalizálási, ellenőrzési gyakorlataik, de vannak közöttük olyanok is,

amelyek a sorstársi, a közösségi kohézió, az összetartozás-érzés megtalálását, a fizikai állapot javítását, az önállóság fejlesztését, a cselekvő magatartás lehetőségeinek kitárulását is nyújtani képesek lakóiknak. A narratívában az intézmény által reprezentált önálló, felelős, önrendelkező élet kemény, pozitív tartalommal telítődik, s a saját otthon -- gondoskodó, ám túlvédő, és elnyomóan önállótlanúságra kárhóztató, kifejezetten negatív tér -- ellenpontjaként tűnik fel. Narratívánk hőse, Veronika, saját anyaságáról vallott felfogását is éppen saját túlvédő szüleinek ellenpólusaként határozza meg. A gyermekvállalása előtt tornyosuló akadályok ellenére (ellenséges és előítéletes attitűd, a család iszonyodása a várható nehézségektől, félelmük az ellenséges egészségügytől), bízik önmagában.

A narratíva végén, megnyílása világossá teszi azt a mérhetetlen belső harcot, küzdelmet, amit meg kell vívnia saját koherens identitásának megszerzéséhez. Ahhoz, hogy újra és újra képessé váljon felépíteni önmagát egy vele szemben erősen és negatívan elfogult társadalmi térben.

Tartalmi következtetések és egy módszertani megoldás

A 3. szakaszban (*Egy narratíva*) a narratív élettörténeti vizsgálódásnak egy újfajta interpretációját, *kísérleti* perspektíváját kínáltuk fel. A bevett, megszokott interpretációktól eltérően az itt bemutatott narratíva adott formájában egyszerre volt létező és nem létező. Nem létező a *fakticitás*, ám igenis létező a *realitás* szemszögéből. A narratíva ugyanis nem egyetlen egy narratív interjú mutatott be. Összesen 12, látható testi fogyatékkal élő, 28 és 61 év közötti nő elbeszélte történetéből állítottuk azt össze¹. A narratívát nem külön-külön, tízenkétszer egyként mutattuk fel, hanem összesűritett egyként: azaz egyetlen, kvázi-organikus egésként rajzoltuk meg. Erre lehetőséget az a megfigyelésünk adott, hogy az interjúalanyok élet-elbeszélései erősen hasonló utakon járnak, hasonló megküzdési stratégiákat, hasonló élet-helyzeteket és hasonló látásmódokat fednek fel.

Ha tehát e 12 történetet kiterítjük, keresztül-kasul sétálhatunk *bennük*. Nem azonos tapasztalati és gondolati mezőkön járunk ilyenkor, de nem is eltérőkön. Egymással mélyen rokon világok köszöntenek bennünket. Szorosan egymáshoz simítva őket, nem csupán az egyes narratívák válnak láthatóvá, hanem át is járhatunk egyikből a másikba. Az egymás mellé kiterített narratívák közös és rokon pontjai a bennük való közlekedés során meglátogathatóvá válnak. Ezen elemző, belső átjárhatóság közepette az

¹ A narratívát valójában 12 nő mondatai alkotják. A mondatok után szögletes zárójelben jeleztük, hogy hányadik interjúalany megállapítása következett.

egyéni tapasztalatok új, közös formát öltenek. Ezt a közös formát, ezeket a jellemzőket jártuk végig a fönti kiterített narratívában az Olvasóval.

Ha analógiát keresünk, Deleuze és Guattari nevezetes rizóma-szimbólumához folyamodva ezt találjuk:

a rizóma nem kezdődik és nem végződik, mindig középen van, a dolgok között, köztes-lény: intermezzo. A fa leszármazás, a rizóma viszont szövetség, csak szövetség. A fa kikényszeríti a létezés igéjét, a rizóma szövete az „és... és... és....” kötőszó.....a rizóma arra a térképre utal, amit létre kell hozni, meg kell alkotni, amely mindig szétszedhető, kapcsolható, megfordítható, módosítható, többszöri ki-, és bejáráttal, a maga szökekvonaláival... megannyi „valamivé válás.”² (31)

A rizóma minden komponense kölcsönhatásban van a másikkal, minden pontja minden további pontjával érintkezik.

Ha a narratív szöveget rizómaként tekintjük, szembe fog tűnni, hogy az adott történet csupán egyetlen az ugyanabban a pillanatban még meglévő megannyi történet közül. Következésképpen az egyetlen pontos és igaz történet csak illúzió, mert temérdek további igaz elbeszélés lehetséges (Loots et al. 2011). Ha megtanuljuk, hogy ne a történetekről, hanem sokkal inkább a történetekkel gondolkozzunk, nem keressük többé a történetek igazságát, azonban meg fogjuk hallani a történetben már meglévő, elmesélt igazságokat – jelzi Frank (23). Mi, mostani módszertani kísérletünkkel azt állítjuk, hogy bárhol betekintünk-belelépünk a kiterített 12 narratív interjú által reprezentált szöveghalmazba, onnan bármelyik irányba haladjunk is, az elemeket összekötő narratíva-szövetben megmutatkoznak olyan történetek, amelyekben feltérképezhetőek azonos megküzdési stratégiák, és elszenvedett alapvető elnyomásélmények. Azt már Loots és szerzőtársai is kimutatták, hogy a narratívák rizómák, ám mi arra jutottunk, hogy nem csupán külön-külön, hanem *együtt is azok*. Életek és megélt tapasztalatok közössége szavak és mondatok közösségévé formálódik bennük. E közösségek nyomvonalait végigjárván új, sűrített minőség alkotható.

Felhasznált irodalom

Belting, Hans. 2005. *A hiteles kép*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó

Braidotti, Rosi. 2007. *Egy nomád térképei*. Budapest: Balassi Kiadó.

² A [szövegrész](#) Gyimesi Tímea fordítása (a letöltés ideje: 2013. 06. 25.).

- Braidotti, Rosi. 2011. *Nomadic Subjects. Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*. New York: Columbia University Press.
- Campbell, Fiona, Kumari. 2009. *Contours of Ableism. The Production of Disability and Abledness*. New York: Palgrave Macmillan.
- Corker, Mairian. & Shakespeare, Tom. 2002. „Mapping the Terrain.” In Mairian Corker, Tom Shakespeare (szerk) *Disability/Postmodernity. Embodying disability theory*. New York-London: Continuum, 1-18.
- Couser, Thomas. 2005. „Disability, Life Narrative and Representation.” *PMLA* 120:2, 602-606.
- Davis, Lennard. 1995. *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness, and the Body*. New York: Verso.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Felix 2004. *A Thousand Plateaus*. Trans. Brian Massumi. London: Continuum.
- Foucault, Michel. 1998. *A fantasztikus könyvtár*. Budapest: Pallas Stúdió. Attraktor.
- Frank, Arthur W. 1995. *The Wounded Story Teller: Body, Illness and Ethics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Garland-Thomson, Rosemarie. 2002. „Integrating Disability, Transforming Feminist Theory.” *NWSA Journal* 14:3, 1-32.
- Goodley, Dan. 2011. *Disability Studies. An Interdisciplinary Introduction*. London: Sage.
- Hubbard, Ruth. 1990. Who Should and Who Should Not Inhabit the World. In *The Politics of Women's Biology*. New Brunswick: Rutgers UP.
- Hughes, Bill. 2007. “Being disabled: towards a critical social ontology for Disability Studies.” *Disability & Society* 22:7, 673-684
- ILO International Labour Office 2007. *Equality at Work: Tackling the Challenges. Global Report under the follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work*. ILO, Geneva.
- Kovács, Éva (szerk.) 2008. *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Pécs: PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Kristeva, Julia 1997. [Az anyaságról](#). *Magyar Lettre International* 1997:25. Letöltés: 2013. 08. 04. 23:15.

- Lewiecki-Wilson, Cynthia & Jen Cellio, szerk. 2011. *Disability and Mothering: Liminal Spaces of Embodied Knowledge*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Loots, Gerrit, Kathleen Coppens, Jasmina Sermijn. 2013. „Practising a Rhizomatic Perspective” In Molly Andrews, Corinne Squire, Maria Tamboukou. (szerk) *Doing Narrative Research*. 2nd ed. London: Sage. 108-126.
- Morris, Jenny. 1991. *Pride Against Prejudice*. London: The Women’s Press
- Morris, Jenny. 2001. „Impairment and Disability: Constructing and Ethics of Care That Promotes Human Rights.” *Hypatia* 16:4, 1-16.
- Sandel, Michael, J. 2009. *The Case Against Perfection. Ethics in the Age of Genetic Engineering*. Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- Shakespeare, Tom, & Watson, Nicholas. 2002. The social model of disability: an outdated ideology? *Research in Social Science and Disability* 2, 9-28.
- Shildrick, Margit 2009. *Dangerous Discourses of Disability, Subjectivity and Sexuality*. New York: Palgrave Macmillan.
- SINOSZ; MDAC; FESZT. 2010. [Fogyatékos személyek jogai, vagy fogyatékos jogok?](#) A magyar civil caucus párhuzamos jelentése az ENSZ Egyezményről. [MDAC](#). Letöltés: 2012. 09. 18. 21:25.
- Thomas, Carol. 1999. *Female Forms. Experiencing and Understanding Disability*. Buckingham: Open University Press
- Tremain, Shelley. 2006. „Reproductive freedom, self-regulation, and the government of impairment in Utero.” *Hypatia* 21:1, 35-53.
- UN, United Nations 2011 [Dialogue and Mutual Understanding](#). *International Year of Youth*. Letöltés: 2013. 06.22. 22.15.
- UNIFEM 2005. United Nations Development Fund for Women Violence Against Women: [Facts & Figures](#). [unifem.org](#). Letöltés: 2013. 04.16. 23:55.
- Verdes Tamás. 2012. „[Abortuszra kényszerítés](#).” *A TASZ jelenti*. Letöltés: 2013. 04.12. 21:55.
- Wade, Cheryl, Marie. 2009. „Body Talk”. *Fogyatékoság és társadalom. A fogyatékoságtudomány és a gyógypedagógia folyóirata*. 1:2. DVD melléklet
- Wendell, Susan. 2010. *Az elutasított test. Feminista filozófiai elmélkedés a fogyatékoságról*. Budapest: ELTE BGGYK-ELTE Eötvös Kiadó.

WHO. 2011. [World Report on Disability](#). *The World Bank. Documents and Reports*. Letöltés: 2013. 06.22. 04:59.